

**FEYERABEND'İN “BİLGİ ÜZERİNE ÜÇ SÖYLEŞİ” İLE
“ÖZGÜR BİR TOPLUMDA BİLİM” YAPITLARI IŞIĞINDA
BİLGİ SOSYOLOJİSİ VE BİLİM ÜZERİNE BİR İNCELEME**

**A STUDY ON KNOWLEDGE SOCIOLOGY AND SCIENCE
IN CONSIDERATION OF FEYERABEND'S WORKS “THREE
DIALOGUES ON KNOWLEDGE” AND “SCIENCE IN A FREE SOCIETY”**

Ceren YEĞEN*

Özet

Bilgi ile toplumsal yapı arasında seyreden ilişkiye odaklanan bilgi sosyolojisi, düşüncelerin nasıl yapılandırıldığını inceler. Çünkü bilgi düşünceleri olduğu kadar, toplumları da oluşturan ve onları birbirlerinden farklı kılan bir araçtır. Bu durumda bilgi sosyolojisi, bilginin nasıl üretildiği ve verildiği konuları üzerine düşünür. Bu bağlamda bu çalışmada bir “bilgi anarşisti” olan Feyerabend'in bilgi bağlamında ele aldığı “BİLGİ ÜZERİNE ÜÇ SÖYLEŞİ” isimli eserinden hareketle “bilgi sosyolojisi” kavramı açıklanacak ve Feyerabend'in bilgiye dair görüşleri, Feyerabend'in bilgi sosyolojisi anlayışı çerçevesinde incelenecektir. Ayrıca, çalışmaya ek olarak Feyerabend'in “ÖZGÜR BİR TOPLUMDA BİLİM” yapıtı kapsamında Feyerabend'in “bilim anlayışı” da incelenecektir. Feyerabend'in bilimin aslında standartları olmadığı, ilkelerin durumdan duruma değişebilirliği, bir bilim dalındaki ilke ve standartların her bilim dalına uymayacağı gibi görüşleri açıklanmaya çalışılacaktır. Kısacası Feyerabend'in tek bir bilim ve standartları savına yönelik eleştirileri ele alınacaktır. Akılsalcılığın bilimde oynadığı rolden, pratiklerin birbirleriyle etkileşimine, akıl ile varlığın ilişkisi ve bilimde de farklı paradigmalara oluşuna kadar birçok konu ve çoğulculuğa değinen Feyerabend'in bilimlerin birbirleri ile ilişkisi üzerine görüşlerine de yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Bilgi, Bilgi Sosyolojisi, Toplum, Bilim, Yöntem, Çoğulculuk.

Abstract

Knowledge sociology which focuses on the relationship between knowledge and social structure, attends to that how the ideas are organized, because the knowledge making ideas and societies is a tool which provides to making different both ideas and societies from each other. In this situation knowledge sociology ponders that how the knowledge is produced and given. Thus, in this study, in consideration of Feyerabend's (who is an anarchist of knowledge) “THREE DIALOGUES ON KNOWLEDGE” “sociology of knowledge” will

* Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, İletişim Fakültesi

be explained and Feyerabend's opinions on knowledge will be analyzed as part of Feyerabend's sense of knowledge. Also, in addition to study as part of Feyerabend's "SCIENCE IN A FREE SOCIETY", Feyerabend's "sense of science" will be examined. Feyerabend's opinions that; infact the science has not standards, the principles change case to case, standards and principles in a science of field do not accord to all science of field will try to be examined. Briefly, Feyerabend's criticisms that a single argument of science and standards will be discussed. Feyerabend takes an interest in the role of rationalism in science, practices's interaction with each others, the relationship between reason and existence and the science's different paradigms. Thus, Feyerabend's pluralism and his views on the relationship among the all sciences will also be mentioned.

Key Words: Knowledge, Sociology of Knowledge, Society, Science, Method, Pluralism.

Giriş

Üzerinde yıllarca düşünülen bir konu olan "Bilgi" kavramı, günümüzde halen önemli bir tartışma konusudur. Soyut bir kavram olan bilginin edininim yollarından, nesnelliği, ideolojik öncüllerle bezenip bezenmediği, kim için kim tarafından nasıl oluşturulduğu ve nasıl tanımlandığı üzerine yapılan tartışmalar günümüzde bile bilgiyi, ona dair net bir tanımlama yapabilme noktasına getirmemiştir. Bilginin bir olguyu idrak yoluyla "anlama" ya da "tanımlama" ya da salt "algılama" olduğu tanımları ortaya atılmış, bu tanımlamalar bilgi ile onun ışığında yapılan bilime de tıpkı bilgi gibi kuşkuyla yaklaşılması ve sorgulanmasını bir zorunluluk haline getirmiştir. Bu yüzden betimleyici bir analiz olan bu çalışmada, bilgi alanını sorgulayışları sebebiyle bir bilgi anarşisti olarak adlandırılan Paul Karl Feyerabend'in bilgi ve bilim anlayışı konulaştırılmıştır. Çalışmada bilgi sosyolojisi bağlamında incelenecek düşünür olarak Feyerabend'in tercih edilmesi onun bilgi ve bilim konusunda adeta çığır açıcı bir yaklaşımı benimsemiş olmasıdır.

Çalışmanın Feyerabend'in bilgi ve bilim felsefesi ile sınırlı tutulması ise bilgi kavramını geniş bir yelpazeye hitap ettiği için çalışmada sınırlı kalmak adınadır. Bu çalışmada felsefe çalışmadan önce matematik, fizik, astronomi ve tiyatro çalışmış olan ve Berkeley ile Zürih'teki Teknik Üniversite'de profesörlük yapmış olan Feyerabend'in (Feyerabend, 1991: 5) bilgi ve bilim anlayışının anarşist bilgi kuramı ve ortaya attığı epistemolojik anarşizm kavramları çerçevesinde anlaşılması amaçlanmıştır. Bu çalışma bilgi ve bilim tartışmalarına Feyerabend'in bakış açısı ile farklı bir yaklaşıma ışık tutacağı için bir hayli önemlidir. Bu çalışma Feyerabend'in bilgi ve bilim konusunda yaklaşım ve önerileri dahilinde bilgi sosyolojisi kavramının anlaşılmasına katkı sağlayacak niteliktedir. Ayrıca çalışma, modern bilime açtığı savaş ile adından söz ettiren Feyerabend'in toplum felsefesinin anlaşılması açısından da önem arz etmektedir.

Çalışmada öncelikle bilgi ve bilgi sosyoloji kavramlarına ilişkin tanımlamalar yapılmış, Feyerabend'in "bilgi anlayışı" "BİLGİ ÜZERİNE ÜÇ SÖYLEŞİ" isimli eserinden

hareketle açıklanmaya çalışılmış ve çeşitli kaynaklardan referansla Feyerabend'in "bilgi sosyolojisi" anlayışı ele alınmıştır.

Eski bir pozitivist ve Popper'cı olan ama Popper'in yalnızca öğrencisi olduğu konusunda direten, Sokrates ve Platon gibi düşünürlerin bilgi savlarından başlayarak bilgiye dair ince eleştirilerde bulunan Feyerabend bilgiyi, bilimden de ayırmamıştır. Bu anlamda, yer yer bir tutum ya da felsefesi olmadığını söyleyen Feyerabend'in "bilim anlayışı" da bu çalışma dahilinde Feyerabend'in "ÖZGÜR BİR TOPLUMDA BİLİM" yapıtı ışığında incelenmiştir. Feyerabend'in bilgi ve bilim ilişkisi ile yönteme dair eleştirilerinin incelenmesi ile devam eden çalışma, bilimin akla biçtiği rolün ele alınması, bilimde çoğulculuk ve Feyerabend'in özgür bir toplumda bilimin nasıl sağlanacağına yönelik görüşleri ile sonlandırılmıştır.

Bilgi ve Bilgi Sosyolojisi

Bilgi ve toplum arasındaki ilişkiye odaklanarak toplumsal süreç ve yapıları kapsamlı şekilde anlamayı amaç edinen bilgi sosyolojisine dair ayrıntılı tanımlamalar yapmadan önce "bilgi" olgusunu tanımlamak gerekmektedir. Bilgi; Araştırma, inceleme, öğrenme, gözlem gibi edinme yollarıyla ulaşılan reel malumat olarak tanımlanabilen bilgi, bilişsel değerlendirme ya da gönderim ile alınan, edindirilen ve kişinin eldeki gerçeği yorumlaması sonucunda elde ettiği soyut edinimdir.¹

Çüçen'e göre (2012: 16) "*bilme etkinliği "bilen" yani özne ve "bilinen" yani nesne arasında oluşan bir süreçtir. Bu etkinliğin sonucunda çıkan ürüne de bilgi adı verilmektedir.*" Bilgi yalın bir ayırmayla gündelik bilgi, dinsel bilgi, teknik bilgi, sanatsal bilgi, bilimsel bilgi, felsefi bilgi şeklinde sınıflandırılabilir.

Holton, bilginin iki yolla: yazı ve sezgi ile geldiğini söylemektedir. Ona göre, dans etmek, araba kullanmak ya da birisiyle geçinmek sezgisel bir bilgidir ve aslında öğrenmenin sonucudur. (Feyerabend, 2005: 151)

Aristo'ya göre de (2009: 16) "*insanlar ilk bilgilerini taklit yoluyla elde ederler.*" ki buradaki taklitten kasıt aslında sanattır. Dolayısı ile bilgi aslında bir öğrenme süreci ve bu sürecin tüm nosyonlarıdır.

Anık'a göre, (2006: 1-2) bilgi kavramının anlamını netleştirmek konusunda büyük bir güçlük çekilmektedir. Bir kavram olarak bilgi aslında, kullanıldığı alan, disiplin veya gündelik hayat pratikleri çerçevesinde bir anlam kazanmıştır ve bu durum da gayet doğal olarak algılanmalıdır. Çünkü bir kavrama ilişkin yapılan tanımlama ya da anlam nitelermeleri kavramın kendisini ifade etmesini kısıtlandırmaktadır.

Foucault'ya göre ise bilgi söylemsel pratik bir pratik ile bilim arasındaki ilişkinin bir ürünüdür. Yani Foucault'ya göre bilgi, (Urhan, 2000: 32) "*bir söylemsel pratik tarafından*

1 Bilgi Nedir? Erişim: <http://bilgi.nedir.com/>, 02.11.2013.

düzenli biçimde oluşturulmuş ve bilime yer vermekle yükümlü bulunmadıkları halde bir bilimin kuruluşu için gerekli olan unsurların toplamıdır.” Foucault, bilgiyi genel çerçeveye ile yüzeysel ve derinlemesine bilgi olarak ikiye ayırır ve çelişkili ya da değil, kuşkulu ya da net, doğru ya da yanlış bilmelerin bile bilgiyi tanımlamaya uygun olmadığını söyleyerek, bilginin komplikeliğine vurgu yapmaktadır. Foucault’ya göre, bilgi kendisini yapan bilimin içinde kaybolacak bir epistemolojik şantiye değildir. Bilim ya da kendini bilim sanan şey, bir bilgi alanında yerini alır ve orada bir rol oynar ve bu rolü söylemsel oluşumlara göre değişen bir roldür. (Foucault, 2011: 214)

Bilgi konusundaki tanımlamaların ardından toplum ile bilgi arasındaki ilişkiye odaklanan ve bilginin var oluş koşulları ile toplumlar tarafından nasıl yorumlandığını ele alan *“bilgi sosyolojisi”* nden ayrıntılı olarak bahsetmek gerekmiştir. Bilgi sosyolojisi Mannheim’ın belirttiği şekli ve en net tanımı ile; bilgi üretiminde etkili ve/ya belirleyici olan toplumsal süreçleri inceleyen bir sosyoloji disiplindir. (Mannheim, 2008: 13)

Mannheim’a göre bilgi sosyolojisinin konusu, *“verili bir tarihsel zamanda entelektüel hayatın mevcut sosyal ve siyasal güçlerle nasıl ne şekilde ilişkili olduğunu gözlemlemektir.”* Mannheim aslında bilgi sosyolojisini üç farklı düşünce tipinin incelenmesi olarak görmektedir: İlki; gerçekçi yani belirli bir toplum içindeki hakikat olarak işleyen düşüncedir, ikincisi ideolojik düşünce, üçüncüsü ise ütopyacı düşünce; yani gerçekleştirilmesi mümkün olmayan, tasarlanmış gerçekçi olmayan düşünce karakteristiğidir. Bilgi sosyolojisi üzerine düşünenlerden biri olan Sportt da, bilgi sosyolojisinin *“düşünce sistemlerinin diğer toplumsal olgular tarafından nasıl şartlandırıldığı ile ilgilendiğini”* belirtmektedir. Bilgi sosyolojisinin öncülerinden birisi olan Durkheim ise, Mauss ve Levy-Brull ile *“ilkel”* toplumların mantıksal tasnif şekillerini açıklayarak, *“bilmeye”* dair temel kategorilerin toplumsal kökenleri olduğunu iddia etmiştir. 1920’lerin başlarında *“bilgi sosyolojisi”* terimini ortaya atan Scheler, Marks’ın *“alt-yapı”* kavramını farklı tarihsel zamanlarda ve farklı sosyal ve kültürel sistemler içinde kendine özgü biçimlerle düşünceyi şekillendirdiğine inandığı çeşitli gerçek faktörler ile birleştirerek genişletmiştir.²

Birkök’e göre ise, (1994: 13) *“bilgi sosyolojisinin konusunu toplum ile bilgi arasındaki ilişkinin tezahürleri olarak genellemek mümkündür.”* Bilgi sosyolojisinin ilk amacı düşüncelerin siyasal anlamını ya da geçerliliğini eleştirmek yerine, nesnel bir bakış açısı ile bir bilim dalı biçiminde düşüncelerin toplumsal temelini anlamaya çalışmaktır. Bilgi sosyolojisi sosyal alt-yapı ve zihinsel üst-yapı ilişkisine dair kanıtlanması mümkün görünmeyen metafizik varsayımları yok saymalı ve bilimsel bir disiplin olmayı hedefliyor ise belirleyicilik ve özgürlük problemine dair kalıplaşmış bazı ifadelerden uzak durmalıdır. Bu anlamda bilgi sosyolojisi kendisini sosyal durumları göz önüne alarak düşüncelere

2 Armağan, M. Bk. “İdeoloji; Marksizm; Sosyoloji”, Erişim: <http://www.ansar.de/sosyalbilimler/b/031.htm>, 12.10.2013.

rin anlamının anlamaya çalışılmasında bir metot olarak var etmelidir. Ayrıca bu noktada bilgi sosyolojisi "*sosyal olaylar*" ifadesi ile neyi kast ettiğini açıkça belirtmeli, bilgi ve toplumu birbirlerinden bağımsız olarak ele almadığına dikkat çekmelidir.³ Bu noktada bilginin toplumu nasıl yönlendirdiği bilgi sosyolojisinin görece en önemli görevi olarak karşımıza çıkar. Çünkü bilgi, çoğu kez yararlı ya da yararsız sunulan birçok ideayla bezeli bir olgu olduğundan sorgulamaksızın alınmaktadır. Ayrıca bilgi sosyolojisinin, toplumsal yapı ve bilgi arasındaki ilişkiye odaklanması bilgi olgusunun aslında üretilen bir kavram olması ile birlikte bu üretimin çoğu kez ideolojik etkilerden bağımsız şekilde olmadığını açıkça akıllara getirmektedir. Bilgi sosyolojisine göre her toplumun; kendi fertlerini başka toplumlarınkinden ayıracak üretmesi gelenek, görenek ve aslında bilgiyi de şekillendiren mekanizma olduğundan yapısal anlamda incelenmesi gerektiğini doğurmaktadır. Bilginin nasıl üretildiği, edindirildiği ve toplumun bu anlamda nasıl kodlandığı konuları da önem kazanmaktadır. Bilgi toplumsal ideoloji çerçevesinde üretildiğinden, nesnel değil öznel olacaktır çoğu kez çünkü. Bu bağlamda Marx'a göre de, "*ideolojik düşüncenin yanlış bilinci öznel/sübjektif bilgidir ve bu tür bir bilgi ile oluşan bilinç, Komünizmin gelişile beraber yerini doğru bilince bırakacaktır.*" (Hekman, 2012: 36)

Marx ve Engels'in "*Bilinç yaşamı belirlemez ama bilinci belirleyen yaşamdır.*" sözleri toplumsal yaşam koşulları ile bilinci aslında üreten ideolojilerin bilgiyi de üretebileceklerinin anlaşılmasına dikkat çeker niteliktedir. (Marx ve Engels, 2011: 37)

İdeolojilerin algıyı şekillendirdiği varsayılırsa, insanın şekillenmiş algılardan sakınması ve kendi doğrusu, yanlış ya da bilgisine kendi düşsel pratikleri ulaşması gerekmektedir. Gadamer'e göre, (1975: 237-240'dan akt. Anık, 2006: 15) insan etrafındaki olayları anlamak için "*önyargı*" kavramını kullanmalıdır ve önyargı bireyin anlamlandırma sürecinde onu doğru ya da yanlışla götürebilmektedir. Buradan bakıldığında sonuç olarak bilgi için düşünsel doğru/yanlış, öznel ya da olmayan pratiklerce üretilen, oluşturulan ve bireyin yaşam koşulları ile beraber düşünce (bilme, anlama, yorumlama vb) yapısına etki eden soyut bir öğreti/ edinim mekanizması tanımlaması yapılabilmektedir. Bununla birlikte bilgi ve toplumu sosyal ve tarihsel süreçler dahilinde inceleyen bilgi sosyolojisinin de bir misyon olarak toplum adına üretilen bilginin köklerine derinlemesine inerek, toplum ile toplumsal süreçleri daha net analiz etmeyi hedeflediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Feyerabend'in Bilgi Anlayışı ve Feyerabend'e Göre Bilgi ile Bilim İlişkisi

Feyerabend'e göre bilgi, toplum bilimi değil toplumsal bir olgudur. Bilimi ise, bilgiye ulaşmada tıpkı din, sanat gibi bir araç olarak gören Feyerabend, *bilimin kutsanmamasına, bilimin tek bir yönteme indirgenmemesi gerektiğine ve bilgiye yol açacak alanları birbirleriyle yarışa sokulmaması gerektiğine* dikkat çeker ve meşhur lafını eder: "Herşey uyar"

3 Agis.

(anything goes). Çünkü ona göre sanat bile bir takım bilgiler içerir. Feyerabend'e göre, Brecht ya da Lessing gibi oyun yazarları ya da Stanilowski gibi oyuncularından ve Feyerabend'in pek sevmediği Beckett'ten bile birçok şey öğrenilebilir. (Feyerabend, 2005: 145-162)

Feyerabend'in "Bilgi Üzerine Üç Söyleşi" yapıtında bazı akademisyenler ve öğrenciler arasındaki bir söyleşide; bilgiye sahip olmak kolay olmadığı ve aslında özel istek istediği Platon'dan bir örnekle belirtilmektedir. Platon parası olmasına karşın bazı düşünürlerin aksine, parasını gereksizce harcamak yerine bilgi vermek için Sokrates'ı yazmıştır. Feyerabend Platon'un "*düşüncelerle yaşam arasındaki uçurumun söyleşiyle aşılabileceği*" savını desteklemekte ve bilginin bir tek ifadesinin mümkün olmadığını, bir tartışma gerektirdiğini söylemektedir. Bilgi karışıktır ve herkes ona dair bir şeyler söyler, bilgi değişen ve hazır bulunmayan, insanlarca yapılan soyut bir olgudur. Peki bilgi soyut bir edininim midir? Nasıl alınır? Algılayarak mı? sorularına Sokrates'in "*bilgi alıdır*" savına yönelik görüşleri söz konusu soruları yanıtlar niteliktedir. Sokrates, "*Size bakıyorum, algılıyorum, orda olduğunuzu biliyorum, gözlerimi kapatıyorum, artık sizi algılamasam da orda olduğunuzu biliyorum*" derken bilgiyle algının bir olmasının olanaksız olduğunu söyleyerek ilginç şekilde savı eleştirmektedir. Demek ki bilgi, algı ile aynı şey değildir. Çünkü algı kaybolurken, bilgi çoktan edinilmiştir ve kaybolmayabilmektedir. (Feyerabend, 2005: 22-70)

Feyerabend bilgi konusunda yöntem ve standartlara karşı çıkmakta, bu anlamda *bilime hizmet eden bilimsel bilgiyi genel anlamda bilgiden ayırarak sorunsallaştırmaktadır*. Feyerabend'in yöntem ve standartlarına karşı çıktığı bilimin oluşturduğu bir bilgi türü olan bilimsel bilgi; *insanın aklını kullanarak elde ettiği, düzenli, sistemli, yöntemli, denebilir ve nesnel bilgi olarak* tanımlanır. (Çüçen, 2012: 21) Fakat, bilgiyi üreten bilim ya da birey ideolojik bir varlık olduğundan bu üretim sürecinde amaç ne olursa olsun çok da tarafsız kalınamayacağı açıktır. Bu anlamda Feyerabend'e göre bilgi bazılarının, bazıları için tekelindedir. Bu noktada bilgi ve bilimin ne olduğu ile birlikte, bilim insanının kim olduğu ve ne amaçla ile bilimsel bilgi ürettiği soruları akla gelmektedir. (Gümüş, 2005: 6)

Feyerabend'e göre bilimsel bilgi öznel ve ideolojik olmamalı; uzman olanlar ve olmayanlarla herkesin kültürünü iletirmeye yönelik bir görev edinmelidir. "Doğruyu keşfe çıkmak, "Tanrıyı yüceltmek" ve "gözlemleri düşünceler haline getirmek" bilginin yan görevleri iken, zayıf bir şeyi güçlendirerek bütünü desteklemek ise temel görevi olmalıdır. Feyerabend, bilimsel çalışmaların toplum için ve toplumdan sıradan insanların da katılımıyla olması gerektiğini savunmaktadır. (Sağsan, 2003: 7-8)

Bilgi kavramını sorunsallaştırması ve sorgulaması bağlamında Feyerabend genellikle bilgi anarşisti olarak lanse edilmektedir. Fakat "anarşist" kelimesi sözlükte "*siyasi ve idari kurumlardaki çözümler sonucunda devlet denetiminin kalmaması durumu,*

başsızlık" veya "kargaşa, başıboşluk" anlamını taşımaktadır ve anarşist bu başıboşluğu yaratan kişidir. Bu noktadan hareketle *Feyerabend'in siyasi ya da idari anlamda bir başkaldırı gerekçesi ile değil, sıkça bilgi kuramına karşı yaptığı itirazlar yüzünden anarşist sayıldığı* söylenebilmektedir. Yani, *anarşist kelimesi ile burada "çalıştığı alandaki sorun, sıkıntı ve eksiklikleri dillendiren kimse"* olarak ifade edilmektedir. Feyerabend, bilimi oluşturan bilginin de kuramını reddederek bilginin değişen bilim anlayışı içerisindeki yeni misyonunu ortaya atmıştır. Ona göre, *"bilgi doğal olarak bazı tekellerin altına sokulmuştur ve bunun bir sonucu bilginin demokratikleşmesi bir gereklilik halini almıştır."* (Sağsan, 2003: 3)

Hülür'e göre (2006: 201-203) Feyerabend de kendisini anarşist olarak adlandırmakta, fakat anarşistler çoğuz kez zarar veren bireyler olarak anlaşıldığından "Dadaist"i ifadesini yeğlemektedir. Feyerabend epistemolojik anarşizmini, *"bilim adamlarının tarihsel süreçler içerisinde fiziksel, psikolojik, tarihsel, sosyolojik birçok kısıtlamaya maruz kaldıkları görüşü"* ile temellendirmiştir. Feyerabend'e göre, bilim olgusu içerisinde kuraldan yoksun ve akla uymayan birçok örnek vardır, *"bilim süreklilik içinde hiç gelişmemiştir ve ve Feyerabend'e göre böyle bilim reddedilmelidir."* Ona göre *"bilimde ilerleme ancak kuralların ihlal edildiği olaylar ile olmaktadır"*. Bu noktada Feyerabend, Kopernik Devrimi ve Galileo'yu örnek verir. *Bu ihlaller serbest bilginin büyümesi için akla uygun şeylerdir. Feyerabend'e göre, eğer bilimsel bilgede ilerleme kaydedilecekse, bu ancak bazı yöntem dışı uygulamalarla olabilir.*

Bir bilgi anarşisti olarak Feyerabend, ortaya attığı "bilgikuramsal anarşizmi" bilgi kuramının temeli olarak görmektedir. Feyerabend'e göre bilgikuramsal anarşizmde kişi her zaman *kuşkucu olmalı ve her görüşü aynı biçimde iyi veya kötü biçiminde görmeli ve en sıradan, en çılgın ve en garip düşünceleri savunmalıdır.* Çünkü bilgikuramsal anarşizmin temelinde siyasal ya veya dinsel anarşinin yasak koyduğu çoğu durumu savunmak doğaldır. Feyerabend'e göre bilgikuramsal anarşizmi benimseyen bir bilgikuramsal anarşist insanları ve insanlığı daha iyi bir konuma taşıyabilmek adına *aklını, alaycılığı, sakinliği ve bildiği tüm yolları kullanmalı, zamanın büyük bir kısmını akıl dışı öğretiler noktasında dayanaklar bulmak adına ayırmalıdır. Bir bilgikuramsal anarşist hiçbir görüşü saçma, ve ahlak dışı bulmamalı, hiçbir yöntemi kullanmaktan da hiçbir sebeple kaçınmamalıdır. Feyerabend'e göre bir bilgikuramsal anarşistin karşı olduğu tek şey ise evrensel ölçütler olmalıdır.* (Sağsan, 2003: 9)

Feyerabend genel anlamda bilgi gibi bilimsel bilgiyi de kendi çıkarlarında kullanan çağdaş bilim felsefesini "hasta olmak" ile itham etmektedir. Feyerabend, söz konusu düşüncesini bilimin çağdaş dünyada oynadığı baskıcı ve bağımlılığa sebebiyet verici yani bireyler ile birlikte toplumları da köleleştirici rol ile desteklemektedir. Feyerabend'e göre bilim, bireylerin mutluluğu içindir ve bir bilimin değeri onun bireylerin özgür olmasına

bulunduğu katkı bağlamında yorumlanmalıdır. (Saygılı, 2011: 84)

Görüldüğü üzere bilgikuramsal anarşizmi ve bilimsel bilgi ve bilime yönelik eleştirileri ile Feyerabend, bilgiyi bilim denen tekelden kurtulmaya, bireyi ise bilgiye sahip ve ortak olmaya davet etmekte, bu anlamda bir alternatif olarak da bilgikuramsal anarşizmi ortaya atmaktadır.

Feyerabend'in Bilim ve Yöntem Eleştirisi

Bilgiye koyduğu tekel nedeni ile bilim ve uygulayıcılarına adeta bir savaş açan Feyerabend, bilimi bir “canavar” olarak görürken, bilimsel akılcılığı ise “daha büyük bir canavar” olarak görmektedir. “Özgür Bir Toplumda Bilim” isimli yapıtında bilim ve yönetime ağır eleştirilerde bulunan Feyerabend’e göre, *bilim gerçekte anarşist bir çabadır; anarşisttir çünkü anarşizm; yasa/düzen dayatan diğer uygulamalara nazaran bireye daha yakın ve toplumu da bilimi de ilerlemeye teşvik edici* niteliktedir. (Feyerabend, 1991: 17)

Feyerabend, bilimin diktatörlerce anarşiye uğradığını bu yüzden bilgiyi özgürleştirmek ve alternatiflerine şans vermek gerektiğini belirtir. (Sağsan, 2003: 14) Russell’e göre de (1980: 40) bilimin umut, sabır ve açık düşünceleri vardır ve bunlar mantığın soyut dünyasındaki kavramlarla birleştirilebilir. Bu anlamda bilim aslında kendi düşüncelerini, çeşitli yollar ile kendi için pratiğe dökmektedir. Bozkurt ise (2004: 23) bilimin nesnel olduğunu söyler ve bilimi; insanın evreni araştırması ile sonucunda ulaştığı doğruların savunulması, *yanlışlar ile batıl inançlara yönelik verilen savaşın bir hikayesi* şeklinde tanımlar.

Feyerabend’e göre bilim kesinlikle nesnel ve masum değildir. Bu anlamda Feyerabend sakınmadan bilime çeşitli eleştiriler yöneltir, çünkü ona göre bilimleri oluşturan olayların ortak bir yapısı yoktur ve bu yüzden bilimsel araştırmalara özgü unsurlar da yoktur. Çünkü her olay/durum farklıdır ve kendi içerisinde değişiklik gösterir. Bir bilim dalında varsayılan ilke ve ölçütler, bir başkasında da aynı olamaz. Örneğin, A,B,C ilkelere tıpta geçerli kılınıyor diye ya da kılınırsa, botanikte de geçerli olamaz! Feyerabend’e göre, bu noktada yapılması gereken; toplumsal koşulların, rastlantıların, tarihselliğin vs olguların da incelenmesidir. Feyerabend, uzman olsun olmasın, okusun okumasın bireylerin bilime katılmaları gerektiğini, bu şekilde kültürel bir ilerleme elde edileceğini savunur. Feyerabend, “Çevresinde olup biten, bilginlerin bir takım görüşler taşıdığı bilginlerin istekleri uyarınca çekilip çevrilen işler konusunda sokaktaki adam karar versin.” ifadesi ile salt bireyin, komplike ve büyük ölçüde ideolojik olan bilime doğrudan dahil olması gerektiğine dikkat çekmektedir. (Feyerabend, 2005: 130)

Feyerabend, bilimde kuramları farklılaştıran farklı kuramların olmasını farklı deneyim türlerine olanak tanıyacağından savunmakta ve aynı şeyin kültür olgusu içinde geçerli olması gerektiğini söylemektedir. “Yönteme” doğa bilimlerinin anlaşılmasını zorlaş-

tırdığından eleştirilerde bulunan Feyerabend, bilimcilerin bilim tarafsızlığının sorgulanmayışını sorunsallaştırır ve "*bilim ideolojisi*" *denen ideolojinin de tıpkı her ideoloji gibi taraflı ve çok ciddiye alınmaması gereken bir ideoloji türü olduğunu* söyler. Ona göre, *bilim adamı görüşlerini aklındaki yöntemle geliştirir bu yöntemle devre dışı bırakılan diğer fikirler yararsızlığa terk edilir.* (Hülür, 2006: 207)

"Özgür Bir Toplumda Bilim" isimli yapıtında Feyerabend, "*Bilim şimdi bizim en gözde dinimiz.*" diyerek popüler bilim anlayışına yönelik çıkışlarını yöntem temelinde tıp alanında sürdürür. Bu noktada hekimlerin insan bedeni üzerinde değil; *tükürük, göz rengi, saç kılı, dışkı kıvamını inceleyerek, yani fiziki deneyler yaparak, bedene dokunmadan bilgi derleyen "deneyci" denen hekimlik okullarında* ısrar eder. Çünkü Feyerabend'e göre, hekimler yanılırsa onlara yanıldıklarını anlatacak bir kimse yoktur! Feyerabend, "*bırakın kim ne istiyorsa yapsın yarar varsa*" derken tıp alanına çeşitli hekimliklerin el atmalarını faydalı bulur. Bu anlamda "*Hipo Hekimliği*"ni ve iğneyle sağaltımı (iyi etmek) örnek verir. Hipo hekimliğinin kullandıkları ilaçlar komplike değil, kocakarı ilacıdır ve yararlı sonuçları muhtemeldir. Alternatifleri reddedip yönetime bağlı kaldıklarından Batı hekimliğini eleştiren Feyerabend, Batı hekimliğinde bir dolaşım bozukluğu olduğunu söyler. Bir başka örnek olarak ABD'deki dil eğitimlerinde bir dilin öne çıkarılarak diğerlerinin öğretilmemesini verir Feyerabend. "*Bırakın öğrensinler.*" derken "Koruyucu Donanım" kavramından bahseder. Koruyucu donanımın iki dilli, üç dilli yetişmek olduğunu söyleyen Feyerabend, bir başka donanım olan "*Gülmece*"den bahseder. Gülmece sıkıcılığı gidermek, izleyeni sıkmamak, iletiyi anlaşılır kılmak, önemsetmek için kullanılmalıdır. Örneğin, Sokrates savunmasında savunmasını şakayla karışık yaparak, gülmece donanımını kullanmıştır. Feyerabend'in koruyucu donanım dediği kavramın aslında "*Eleştirel Usçuluk*" olduğu eleştirilerini, *eleştirel usçuluğun basma kalıp olduğu görüşüyle çürütme*ye çalışan Feyerabend görüşünü, *ussallığın Lessing'in hep yeniden inşa edilmesi gereken bir özgürlük aracı olduğunu ve kısıtlayıcı olmaması gerektiği* görüşü ile desteklemiş ve buna Lessing'in gelen profesörlük tekliflerini akademik idarecilik sınırlayıcı diye geri çevirmesini örnek vermiştir. Çünkü Feyerabend'e göre ussallık dayatılacak soyut bir biçim değil, baskıyı sorgulamak ya da reddetmektir. (Feyerabend, 2005: 66-93)

Feyerabend ve "Çoğulculuk"

Feyerabend yoğun eleştirilerde bulunduğu bilimi, içerisinde bulunduğu tekelden kurtarıp, çoğulculuk esasında temellendirmeyi hedeflemektedir. Çünkü bu sayede adına bilim yapılan toplum da bilgi ve bilim üretim sürecine dahil olacak, kalıplaşmış kültürel anlayışı gerekli ve yararlı bir çeşitliliğe kavuşacaktır.

Feyerabend'in bilimde çoğulculuk görüşü; "Disipliner Çoğulculuk", "Kuramsal Çoğulculuk" ve "Metodolojik Çoğulculuk" başlıkları altında ele alınabilmektedir. Disipliner çoğulculuğu Feyerabend şöyle tanımlamaktadır; "*bilginin elde edilme süresi içerisindeki*

monist bir paradigmadan hareketle bilgiye ulaşmak yerine, geleneksel görüş açlarına olanak tanıyan çoğulcu bir perspektif gerekmektedir.” (Feyerabend, 1996: 248)

Kuramsal çoğulculuk ise; Feyerabend'in bilginin elde edilmesinde bilimi tek yöntem olarak kabul etmemesi, bu noktada tek bir teori ya da yöntemi yeterli bulmaması görüşlerine dayanır. Metodolojik çoğulculukta ise Feyerabend, bilimsel yaratıcılığın bizzat insan yeteneklerinde olduğunu söyler. Ona göre, bilim adamları kendilerini bilimsel keşiflerde herhangi bir yöntem ya da kuralla sınırlandırmamalı ve sunulan her türlü araç ile yolu kullanmalıdırlar. Feyerabend'in metodolojik çoğulculuğu; “ne olursa uyar” ve “karşı tüme varım ilkeleri” şeklinde açıklanabilir. (Sağsan, 2003: 86-91) Feyerabend'in Ne olursa uyar (Anything goes) ilkesi dünya üzerinde sabit bir yöntem ya da sabit bir akliliğin olmadığı ile kimsenin tarih, insanlık ve bilgiyi kendi arzu ve çıkarlar için kullanılmaması temelinde şekillenmektedir. Feyerabend'e göre *tüm şartlar altında ve insana dair ilerlemelerin, gelişmelerin tüm zamanlarında sunulabilecek bir tek ilke vardır; o da ne olsa uyar ne olsa gider ilkesidir.* Çünkü Feyerabend'e göre ne olursa olsun hemen her şey bilgi ve bilim için kullanılabilir. (Feyerabend, 1996: 43)

Sağsan'a göre, (2003: 92) Feyerabend'in karşı tümevarım görüşü ise; *kabul edilmiş görüşlerle bağdaşmayan ya da eldeki kuramla tutarsızlık içindeki hipotezlerin ortaya konularak bu hipotezlerin en ince ayrıntılarına kadar gözden geçirilme sürecini* ifade etmektedir. Karşı tümevarım görüşüne göre; teorilerin detaylı incelenmeli, yaklaşımların deneysel sınırlarını aşılmalı, zıt bir bakış açısı ile kabul görmüş bilimin öğretilerine ters teoriler ortaya konarak bunlar ile farklı bakış açıları yakalanmalıdır.

Akıl ve Pratik Üzerine

Feyerabend'in daha önce de vurgulanan bilim konusundaki eleştirileri yalnızca bilimin uygulanma biçimine yönelik değildir. Feyerabend eleştirilerini, bilgi ve bilimin akıl ve ideoloji ile zihinsel olarak oluşturulma sürecinden, pratikte icra edilme sürecine kadar birçok durum kapsamında yapmaktadır. Feyerabend'e göre bilimde akılcılık; uyulması zorunda olunan standartları ifade etmemektedir. Ona göre akılcılığı da aslında kural, standart ve prensipler oluşturmuştur ve bilim olayı olarak adlandırılan birçok olay da akılcılık temelinde ortaya çıkmıştır. Bu karşın bilim her zaman kural ve standartlar çerçevesinde olmamış ve gelişmemiştir. Bu varsayım Feyerabend'in bilimin pozitivist oluşu temelindeki görüş ve eleştirilerinde önemli yer tutmuştur. “*ÖZGÜR BİR TOPLUMDA BİLİM*” isimli yapıtında akıl ve pratiği birbirleriyle etkileşime giren olgular olarak ele alan Feyerabend, bu ikisinin bilim sayabileceğimiz hemen her alanda oynadıkları önemli rolden bahseder. Pratiklerin birbirleriyle etkileşime girdiklerinden de bahseden Feyerabend, buna bir grup ressamın eserlerine geometrik unsurları dahil edip, matematikle etkileşime girmelerini örnek verir. Bu etkileşimle yeni bir eser gibi bilgi de oluşmuştur. Akıl ve pratik dışında

akıl ve varlık ilişkisine de değinen Feyerabend, bu noktada *Platonculuğa* değinir. *Yeni varlıkların gerçek olduklarını, sağduyu varlıklarının ise, onların kusurlu kopyalarından başka bir şey olmadığını varsayan Platonculukta, matematiksel nesnelere, akılsal nesnelere*dir. Bazı çevrelerce bu düşüncenin bir düş olduğu varsayılmıştır ve Antisthenes, Platon için şöyle demiştir; *"Platon, atları görüyorum ama senin şu ideal atın hiçbir yerde yok!"* Feyerabend bu noktada, akıl ile pratik arasındaki ilişkiyi iki şekilde ele alır; *"akıl pratiğe yol gösterir ki bu idealizmdir aslında. Akıl hem içeriğini, hem de otoritesini pratikten alır ki bu da natüralizmdir."* İdealizm ve natüralizmin zorlukları olduğundan da bahseden Feyerabend, *idealizmin en büyük zorluğunun akılsal davranışların bir takım sorunlarını ortaya koymak istemek* olduğunu söyler. Natüralizmin en büyük zorluğu ise, ilkeleri belirli bir pratiğe dayandırarak kendi haline bırakmasıdır ki bu durum söz konusu pratikte bir eksiklik varsa onun daima eksik kalmasına yol açar. Örneğin, modern tıbbın bu kadar yaygın olması; *hastanın başvurulacak başka bir yer olmadığını bilmesi, kulaktan kulağa aktarılanlarla televizyon vs. ile insanların başvurulacak daha iyi bir yer olmadığına ikna edilmiş olmasındandır.* Bu düşünceler modern tıbbın gelişmemesine, eksiklerini gidermeyip olduğu gibi kalmasına neden olmuştur. Peki akılsalcılık ve pratik nasıl birleştirilir? Örneğin iyi ve kötü ayrımını yapmadaki ölçütler nelerdir? Feyerabend, bu ölçütleri şöyle açıklar; *gerçek gösterme, bir geleneği başka bir geleneğe göre kıyaslama, Protagorasçı görecelik, geleneklerin gruptan gruba göre değişebilirliği ve etkileşim.* Burada yönlendirilmiş ve açık alış veriştikten bahseden Feyerabend, belirlenmiş içeriklerin kabulünün insanlara mecburi sunumu diğerinin ise, bireyin bir konuda kesinleşmiş fikri yoksa onun etkileşimle şekillenirliği ya da değişirliği olduğunu söyler. Sonuç olarak Feyerabend bilimin aslında insanların iyiliği için değil, onu icra edenlerin iyiliği adına yapılan bir pratik olduğunu ve bilimin akıllı referans olarak pozitivist bir yol izlediğini söyler. Ayrıca Feyerabend, bu noktada bilim için aklın biçimlendirilmiş kullanımını eksik, öznel ve önyargılı olması sebebiyle reddeder. (Feyerabend, 1999: 28-56)

Feyerabend akıl ve pratik noktasında önemli kavramlarından biri olan soyut ilkeler kavramını ise Kopernik Devrimi ile açıklamaya çalışır ve eğer Kopernik bir bilimse durumsa, onu hangi standartların ortaya çıkarttığını ve onun kabulü ya da reddinin akla yataın olup olmadığını sorar. Feyerabend'e göre bilimsel bazı olaylar sadece somut bilgi ve ilkelere bağlı olarak değil, soyut ilke ve durumlara da dayanabilmektedir. Feyerabend bu anlamda Kopernik'in ortaya çıkmasında bilimsel standartların değil bazı durumların yani soyut ilkelerin etken olduğunu söyler. Örneğin Kopernik'in ortaya çıkmasına somut ve keskin bilimsel ilkeler değil, yerkürenin hareketli oluşu; İncil'de yazışı, insanların göğe bakmaları ile hareketli dünyayı fark etmeleri gibi nedenler sebep olmuştur. Feyerabend'e göre bu durumlar göz önüne alındığında, Kopernik'in bilimsel kurallara bağlı olarak salt gökbilimsel değil, tarihsel ve akılsal bir süreç olarak ortaya çıktığı söylenebilir. (Feyerabend, 1999: 58-76)

“Özgür Bir Toplumda Bilim”

Feyerabend’in bilgi konusundaki direnişleri ile bilime yönelttiği tüm eleştirileri bilgi ve bilimi tamamen toplumun yararına uygulamalar olmasını amaçlamaktadır. Feyerabend bilim tekelindeki bilginin özgürleşmesini aslında toplumun özgürleşmesi için istemektedir. Çünkü Feyerabend’e göre bir toplum ne kadar özgür olursa bilim de o kadar özgür bir biçimde icra edilecek ve dolayısı ile yararlı da olacaktır.

Fakat özgür bir toplumda bilim tartışmasından önce Feyerabend, bilimin ne olduğunu ve onu bu kadar yüce yapan şeyin ne olduğu sorularını sorar. Bilimin ne olduğu konusunda farklı yaklaşımlar varken, ona göre neden bu kadar yüce olduğu kanıtlanamaz bir şeydir. *Liberal aydınların akılcı olduğunu söyleyen ve bunun bilimle aynı şey olduğundan bahseden Feyerabend geleneklere de değinir ve geleneklerin “nesnel” oldukları kadar “öznel” olduğunu da söyler. Özgür bir toplumda bilimin demokrasi ile ilişkili olduğunu söyleyen Feyerabend, Mill’in de savunduğu gibi herkesin demokrasiye paralel olarak hakikat gördüğü şeyin peşinden gidebilmesi gerektiğini söyler. Feyerabend ayrıca bilimi dış denetime muhtaç görür. Çünkü bilim tek bir olgu değil, hem insanlar için hem de çok olgudur aslında. Feyerabend, sıradan insanın da bilimi denetleyebilmesi gerektiğini savunur, çünkü bilim toplum içindir. Feyerabend’e göre, yöntem ve elde edilen bulgular bilimi kusursuz adletmez. Bilim elde ettiği sonuçlar nedeniyle yeğlenir olmamalıdır ve akılcı şekilde üzerinde düşünülmalıdır. Bilimin de bir ideoloji olduğunu varsayan Feyerabend, “din devletten nasıl ayrılıyorsa, bilim de devletten öyle ayrılmalı” derken, aslında bilimin bağımsız ve ideolojik öncüller ile baskılardan uzak olması gerektiğine dikkat çekmektedir. Bilim adamları olmasa teknoloji de olmaz diyen insanları eleştiren Feyerabend, bilim ve teknolojiye başarılı olmak için *yüksek derecede uzmanlaşmış bilimcilere ihtiyaç olmadığını* da belirtmektedir ve eklemektedir: *toplum eğer özgürse, bilimin içinde olmalıdır.* (Feyerabend, 1999: 99-140)*

Sonuç ve Değerlendirme

Sonuç olarak yapılan bu çalışma sonrasında Feyerabend’in bilgiyi, bilim denen oluşum tarafından toplumsal süreçte “üretilen” ve “meşrulaştırılan” bir olgu olduğu için sorunsallaştırdığı gözlenmiştir. Bilgiyi kullanarak var olan ile ve aslında “toplum için” olan bilimi de aynı noktada sorunsallaştırılan Feyerabend’in bilgi sosyolojisinin hedefinde bilgiyi üreten ve bilim olarak sunan ideolojiler olduğu görülmüştür. Bu ideolojileri bilgiyi tekel ve tahakküm altına almak ile itham eden Feyerabend bilginin bilim kavramı ile sınırlandırılmaması ve sabitlenmemesi gerektiğine büyük vurgu yapmaktadır. Bu anlamda bilgi ve bilimi alternatif ve çoğulculuk yaklaşımları dahilinde üretmenin esas olması gerektiğini de eklemektedir.

Çalışmada görüldüğü gibi Feyerabend’in bilgiyi özgür kılma, onu bilimin elinden kurtarma ve bilgi ile bilimi asıl sahipleri olan toplumlara atfetme yönündeki çabaları onun

bilgi anarşisti sıfatı ile adlandırılmasına sebep olmuştur. Feyerabend, düşüncesinin temelindeki toplum yararı amacını göz ederek, anarşizmini bilimde çoğulculuk ve yöntemin reddi yolunda ilerletmiştir. Çünkü ona göre bilim ancak belirli kimselerce belirlenen yöntemler ile sınırlandırılmadığı, diktatörlerin tekelden çıktığı ve topluma açıldığı zaman başarılı olacaktır. Feyerabend, kendisini anarşist olarak görenlere, aslında bilimin anarşist olduğunu söyleyerek yanıt vermiştir.

Çalışmada Feyerabend'in bilim ve yöntem eleştirilerinin Batı metafiziği doğmaları ile temellenen pozitivist bilim algısına yönelik olduğu gözlenirken, Feyerabend'in söz konusu eleştirilerinin genel çerçeveye yöntem ve yöntemin sınırlayıcılığı noktasında olduğu gözlenmiştir. Feyerabend'e göre bilim sınırlayıcı olmamalı, katılıma açık olmalı, bilgiyi kendi çıkarları çerçevesinde kullanmamalı ve sorgulanabilir nitelikte olmalıdır. Bu anlamda bilimi aslında pozitivism kısılcısından da kurtulmalıdır.

Çalışma sonunda görülmüştür ki; bilgi ve bilim konusundaki görüşlerine son olarak bilimin ideolojilerden sıyrılması ve toplumun da özgürce bilimi icra edebilmesi yönündeki önerilerini ekleyen Feyerabend, özgür bir toplumda bilimin icra edilmesinde en büyük görevin demokrasiye düştüğünü ifade etmektedir. Bilimin toplumu alternatifçilik, açık fikirlilik anlamında içerisine dahil etmesi fikri, Feyerabend'in daha geniş, katılımcı ve çoğulcu bir bilim anlayışı görüşlerinin genel hatlarını oluşturur. Bilim ve bilginin inşa edilmesine uygun alan olan özgürlük üzerine de söyleyecekleri olan Feyerabend, kendisini mutlak özgürlükçü olarak eleştirenlere karşı, kendi mutlak özgürlüğünün bu dünyada bulunmayan bir soyutlama olduğunu ama koşullu özgürlüğün; olanaklı, istenilen ve peşinden koşulması gereken bir şey olduğunu söyler.

Neticede bu çalışmanın sonucu olarak en net şekilde vurgulanması gereken Feyerabend'in bilgiyi arzu ettiği şekilde, arzu ettiği amaçlar çerçevesinde kullanan bilime açtığı savaştır. Basmakalıp ve sabit yöntemler ile bünyesinde yalnızca uzman kişilere yer vererek bilim yapan anlayışı çoğulculuğa davet eden Feyerabend'in tüm öneri ve tavsiyeleri birçok bilim insanı tarafından dikkate alınmalıdır. Çünkü Feyerabend'in bu çalışmada ele alınan görüş ve önerileri; toplumdan her kesimin bilim sürecine dahil olarak bilime çeşitlilik kazandırma ihtimali bağlamında bilim olgusunun eleştirel bir biçimde anlaşılması ve yorumlanmasına da katkı sağlayacak niteliktedir.

Kaynakça

- Anık, C. (2006). "Bilgi Sosyolojisine Göre Bilginin İşlevi ve Bir Model Denemesi", Bilig Güz/2006, Sayı 39, s.1-29.
- Aristoteles. (2009). POETİKA, Çev. İsmail Tunalı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Birkök, M. C. (1994). Bilgi Sosyolojisi Işığında Kimlik Sorunu, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme Bilim Dalı, Doktora Tezi,

- İstanbul.
- Bozkurt, N. (2004). BİLİMLER TARİHİ VE FELSEFESİ, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul.
- Çuçen. A. K. (2012). BİLGİ FELSEFESİ, Sentez Yayınları, İstanbul.
- Gümüş, A. (2005). “Toplum Bağlamında Bilim, Bilgi Sosyolojisi Bağlamında Bilim Tarihi”, Üniversite ve Toplum: Bilim Eğitim ve Düşünce Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, s.6.
- Feyerabend, P. (1999). ÖZGÜR BİR TOPLUMDA BİLİM, Çev. Ahmet Kardam, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Feyerabend, P. (2005). BİLGİ ÜZERİNE ÜÇ SÖYLEŞİ, Çev. Cemal Güzel, Levent Kavas, Metis Yayınları, İstanbul.
- Feyerabend, P. (1991). YÖNTEME HAYIR, Çev. Ahmet İnam, Ara Yayınları, İstanbul.
- Feyerabend, P. (1996). YÖNTEME KARŞI, Çev. Ertuğrul Başer, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Foucault, M. (2011). BİLGİNİN ARKEOLOJİSİ, Çev. Veli Urhan, AYRINTI Yayınları, İstanbul.
- Hekman, S. (2012). BİLGİ SOSYOLOJİSİ VE HERMENEUTİK, Mannheim, Gadamer, Foucault ve Derrida, Çev. Hüsamettin Arslan ve Bekir Balkız, Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Hülür, H. (2006). “Bilimde Yöntemciliğin Reddi ve Çoğulculuk: Feyerabend’in Epistemolojik Dadaizmi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII(2). s.199-218.
- Mannheim, K. (2008). İDEOLOJİ VE ÜTOPYA, Çev. Mehmet Okyayuz, De Ki Basım Yayım, Ankara.
- Marx, K. & Engels, F. (2011). ALMAN İDEOLOJİSİ, Çev. Emir Aktan, Ankara, Alter Yayınları.
- Russell, B. (1980). DIŞ DÜNYA ÜZERİNE BİLGİMİZ, Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, Alaz Yayınları, İstanbul.
- Sağsan, M. (2003). “Epistemolojik Anarşizmi Karşısında Feyerabend’i Yeniden Anlama Üzerine”, *Düşünceler: TKD Ankara Şubesi Yayın Organı*, Sayı:59 s.14-30.
- Saygılı, S. (2011). “Paul K. Feyerabend’in Bilim Anlayışı: Çoğulcu Bilgi Kuramı”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2) s. 83-94.